Niek Koning

Agrarische gezinsbedrijven en industrieel kapitalisme[1]

Inleiding

De ontwikkeling van de landbouw stelt boeren voor een aantal problemen, zoals het achterblijvende beloningspeil, het niet-levensvatbaar worden van steeds meer bedrijven en de toenemende afhankelijkheid van industrie en overheid. Bij studie van deze problemen stuit men steeds weer op een centraal gegeven dat zozeer gemeengoed is dat het gemakkelijk over het hoofd gezien wordt: het feit dat de landbouw, althans die van de kapitalistische centrumlanden van de wereldekonomie, georganiseerd is in *gezinsbedrijven.*[2] De produktiestruktuur van de landbouw wijkt daarmee sterk af van die van andere sektoren. Dit geeft aanleiding tot vragen als:

– is er een verband tussen het gezinsbedrijf en de relatief lage beloning in de landbouw?

– zullen gezinsbedrijven bij een verdere modernisering van de landbouw niet verdrongen worden door kapitalistische bedrijfsvormen?

– is het verdwijnen van het gezinsbedrijf voorwaarde voor een meer bevredigende ontwikkeling van de landbouw?

Om bovenstaande vragen te kunnen beantwoorden is het nodig om te begrijpen welke krachten tot de huidige produktiestruktuur in de landbouw geleid hebben. Vandaar de doelstelling van dit artikel: *het verklaren van de evolutie die de organisatie van de agrarische produktie in de industrieel-kapitalistische centrumlanden heeft doorgemaakt.*

Vanuit verschillende invalshoeken zijn interpretaties en verklaringen van deze evolutie aangedragen. De meeste zijn echter onbevredigend. In het hiernavolgende zal ik kort ingaan op een aantal hiervan, om vervolgens zelf een poging tot verklaring te ondernemen.

1. Ik dank prof. Ad Nooij, prof. Jerry de Hoogh, Arent Voortman, Gerrit Walstra, leden van de Boerengroep Wageningen en van de redaktie van het Tijdschrift voor Politieke Ekonomie voor hun kritische opmerkingen bij een eerdere versie van dit artikel. De inhoud blijft geheel de verantwoordelijkheid van de auteur.

2. Onder een gezinsbedrijf versta ik een bedrijf waarop de helft of meer van de arbeid door het bedrijfshoofd en zijn gezinsleden zelf wordt verricht.

1 De evolutie van de agrarische produktiestruktuur: theorieën

Volgens het heersende verklaringsmodel is in de landbouw als gevolg van natuurlijke en kwasi-natuurlijke faktoren het gezinsbedrijf ekonomisch superieur.
Volgens sommige aanhangers van dit model geven natuurlijke faktoren in de landbouw aan kleine bedrijven een kostenvoordeel.[3] Dit is echter weinig geloofwaardig. Uit tal van onderzoeken blijkt dat bij grotere landbouwbedrijven de kosten per eenheid produkt weliswaar weinig meer afnemen, maar evenmin toenemen.[4] Bovendien zullen zeer grote landbouwbedrijven niet te verwaarlozen kommerciële voordelen hebben. Interessanter zijn daarom verklaringen die ervan uitgaan dat de *returns to scale* in de landbouw min of meer konstant zijn. Een poging daartoe is in Nederland gedaan door De Hoogh.[5] Hij wijst onder meer op de bereidheid van boeren om vanwege hun voorkeur voor het zelfstandig boer zijn genoegen te nemen met een lagere beloning voor hun arbeid en vermogen dan de officiële marktprijs. Deze bereidheid verschijnt bij De Hoogh als een autonome eigenschap van de boeren zelf, en daarmee als een kwasi-natuurlijke faktor. Deze faktor maakt het gezinsbedrijf niet efficiënter dan een groter bedrijf (het produceert met eenzelfde hoeveelheid produktiefaktoren geen hoger inkomen), maar desondanks ekonomisch superieur (het krijgt die produktiefaktoren tegen lagere kosten).
De ekonomische superioriteit van het gezinsbedrijf leidt er nu volgens het heersende verklaringsmodel toe, dat grotere bedrijven zowel bij de verwerving van grond als bij de afzet van landbouwprodukten uit de markt geprijsd worden.

Tegenover dit heersende verklaringsmodel staat de klassiek-marxistische interpretatie. Marx[6], Engels[7] en ook Lenin[8] zagen in het agrarische gezinsbedrijf een vóórkapitalistische bedrijfsvorm die ekonomisch inferieur was ten opzichte van de kapitalistische, en daarom gedoemd om bij een verdere

3. Een voorbeeld: H. Priebe, *Landwirtschaft in der Welt von morgen*, Düsseldorf/Wien 1970, pp. 252-257.
4. Zie bijvoorbeeld D.K. Britton en B. Hill, *Size and efficiency in farming*, Farnborough 1975; S.C. Matulich, 'Efficiencies in large-scale dairying: incentives for future structural change', in: *American journal of agricultural economics*, vol. 60 (1978), pp. 642-647.
5. J. de Hoogh, *Enkele beschouwingen over de economische organisatie van de landbouwproduktie*, Wageningen 1967.
6. K. Marx, *Capital; a critique of political economy*, vol. III, Moscow 1971, pp. 802-813.
7. F. Engels, 'The peasant question in France and Germany', in: K. Marx en F. Engels, *Selected works*, Moscow 1970, pp. 623-640.
8. V.I. Lenin, *The development of capitalism in Russia*, Moscow 1977.

ontwikkeling van het kapitalisme te verdwijnen.

Onopgeloste vragen
Nòch het heersende verklaringsmodel, nòch deze unilineair-evolutionistische variant van het marxisme, kan echter de ontwikkeling van de landbouw binnen de kapitalistische centrum-ekonomieën bevredigend verklaren.
Impliciet in het heersende verklaringsmodel is de veronderstelling dat het gezinsbedrijf ook vroeger in de landbouw – althans in het in de markt geïntegreerde deel ervan – algemeen is geweest. Zo zegt De Hoogh met zoveel woorden dat allerlei veranderingen "de economische organisatie van de landbouwproductie in dit opzicht niet wezenlijk veranderd (hebben)".[9]
Deze uitspraak staat echter op gespannen voet met de feitelijke geschiedenis van de landbouw vanaf de vooravond van de industriële revolutie. In het midden van de 18e eeuw was het gezinsbedrijf zeker niet overal algemeen. Ook is het gezinsbedrijf sindsdien niet meteen sterker naar voren gekomen. Zoals straks aan de orde zal komen, zag men naast een versnippering van kleinere bedrijven in veel gebieden aanvankelijk juist kapitalistische landbouwbedrijven terreinwinst maken. Onder een kapitalistisch bedrijf versta ik een bedrijf waarop meer dan de helft van de arbeid door vreemde arbeiders in loondienst verricht wordt. De bloei van kapitalistische landbouwbedrijven was een wereldomvattend veschijnsel, en duurde in de meeste gevallen veel te lang om als niet-levensvatbare 'proefballon' wegverklaard te kunnen worden. Hoewel er per land verschillen waren, kan de periode waarin deze bedrijven terrein wonnen en die terreinwinst vast wisten te houden, globaal bepaald worden op het midden van de 18e eeuw tot aan de internationale landbouwkrisis rond 1880.

De unilineair-evolutionistische variant van het marxisme komt op haar beurt in de problemen bij de wending die de evolutie van de agrarische produktiestruktuur ná 1880 heeft genomen. Volgens deze visie had het aandeel van kapitalistische landbouwbedrijven verder moeten stijgen. Het omgekeerde is echter gebeurd. Vanaf het einde van de 19e eeuw zijn de grootste landbouwbedrijven gaandeweg ontbonden. Bedrijven van hereboeren zijn blijven bestaan, maar hebben zich meer en meer in de richting van gezinsbedrijven ontwikkeld. Op nieuw in kultuur genomen gronden werden na verloop van tijd uitsluitend nog gezinsbedrijven gevestigd.
Deze kentering in de evolutie van de agrarische produktiestruktuur, en de onduidelijkheid over de politiek die tegenover de hardnekkig

9. J. de Hoogh, op. cit., p. 3.

doorlevende klasse van kleine boeren gevoerd moest worden, leidden rond 1900 tot heftige diskussies binnen de sociaal-demokratische gelederen. Uit deze 'landbouwdebatten' kwam een meer genuanceerde marxistische interpretatie voort, opgesteld door de Duitse sociaal-demokraat Kautsky.[10]

Kautsky

Kautsky betoogde dat Marx' stelling van een grotere efficiëncy van het kapitalistische landbouwbedrijf onverkort geldig was. Het gezinsbedrijf kon slechts het hoofd boven water houden door geforceerd overwerk en een vergaande onderkonsumptie, een situatie die uitliep op een toenemende irrationaliteit van dit bedrijfstype. Desondanks hield Kautsky aan de marxisten voor dat zij niet op een snelle verdere opmars van het kapitalistische landbouwbedrijf hoefden te rekenen. Die opmars werd belemmerd door natuurlijke faktoren (kleinere schaalvoordelen mogelijk dan in de industrie, onmogelijkheid van drastische schaalvergroting anders dan door koncentratie van aangrenzende bedrijven), maar ook door faktoren die voortkwamen uit de ontwikkeling van het industriële kapitalisme zelf. Tot die laatste behoorden het burgerlijke erfrecht dat bij elke generatie opdeling van het bedrijf dan wel het uitkopen van de andere erfgerechtigden eiste, de zuigkracht die stad en industrie uitoefenden op de landarbeiders, en de konkurrentie van overzeese landbouwgebieden die zich onder invloed van een op verovering van exportmarkten gerichte Europese industrie in snel tempo ontwikkelden.
Wat Kautsky echter uitgesloten achtte, was dat de bestaande kapitalistische landbouwbedrijven op grote schaal door gezinsbedrijven vervangen zouden worden. Toch is dat precies wat er na het verschijnen van zijn *Agrarfrage* is gebeurd. Lange tijd zijn de marxisten na Kautsky aan deze werkelijkheid voorbijgegaan. Pas in de jaren '70 hebben een aantal marxisten, vooral in Frankrijk, het algemeen voorkomen van het agrarische gezinsbedrijf in de ontwikkelde kapitalistische landen tot onderzoeksprobleem gemaakt.

Recente marxistische benaderingen

Sommigen van hen, met name Servolin[11], zochten de verklaring daarvoor in het specifieke biologische karakter van het agrarische

10. K. Kautsky, *Die Agrarfrage. Eine Übersicht über die Tendenzen der modernen Landwirtschaft und die Agrarpolitik der Sozialdemokratie*, Stuttgart 1899.
11. C. Servolin, 'L'absorption de l'agriculture dans le mode de production capitaliste', in: Y. Tavernier e.a. (red.), *L'univers politique des paysans dans la France contemporaine*, Paris 1972, pp. 41-77.

produktieproces en de specifieke funktioneringsprincipes van de – als aparte produktiewijze opgevatte – gezinsbedrijvenstruktuur in de landbouw. Ze staan daarmee niet ver af van het heersende verklaringsmodel, en ontkomen evenmin als dit laatste aan het probleem dat ze de eerdere opkomst van kapitalistische landbouwbedrijven niet goed kunnen verklaren.[12]
Anderen, zoals Evrard e.a.[13], hebben geprobeerd het probleem te omzeilen door het agrárische gezinsbedrijf iedere vorm van zelfstandigheid te ontzeggen. Het moderne gezinsbedrijf is voor hen louter een verlengstuk van de *agribusiness*, waarmee de boer *de facto* loonarbeider is geworden.[14]
Weer anderen, zoals Vergopoulos, Friedmann en Cavailhes[15], baseren hun verklaring van de evolutie van de agrarische produktiestruktuur niet op specifieke eigenschappen van de landbouwsektor als zodanig, maar op historische ontwikkelingskenmerken van de kapitalistische ekonomie als totaliteit.
Deze invalshoek is ook het uitgangspunt van de verklaring die ik zelf hieronder zal ontwikkelen. Daarbij zal ik uitgaan van de wisselwerking tussen eigenschappen van de landbouwsektor zelf en faktoren die voortkomen uit de evolutie van het industriële kapitalisme. Dit laatste vat ik hierop als een wereldsysteem dat:
– een historische ontwikkeling doormaakt waarbij niet alleen de dimensies toenemen, maar ook de basisstruktuur verandert; een gegeven dat ten grondslag ligt aan de periodisering die in de

---

12. Voor een kritiek op de opvattingen van Servolin verwijs ik naar J. Cavailhes, *Les reponses des marxistes à la question agraire. Histoire des idées et des faits*, INRA, document de recherche no. 16, Dijon 1979, pp. 81-93.
13. P. Evrard e.a., *Petite agriculture et capitalisme*, PUF, cahiers d'economie politique no. 4, Paris 1977.
14. Tegen de visie van Evrard c.s. kan worden ingebracht dat de ruil van produkten in plaats van arbeidskracht voor boeren een realiteit is, die ze bijvoorbeeld ondervinden als ze staken. Ze derven dan niet alleen een beloning voor hun arbeid maar ook een vergoeding voor hun kosten. Verder verklaren Evrard c.s. niet waarom de veralgemenisering van het gezinsbedrijf begon lang vóórdat de agribusiness binnen de landbouw zo'n dominante positie innam, en waarom het gezinsbedrijf ook algemeen is in subsektoren waarin de agribusiness minder gewicht heeft.
15. K. Vergopoulos, 'Capitalisme difforme (le cas de l'agriculture dans le capitalisme)', in: S. Amin en K. Vergopoulos, *La question paysanne et le capitalisme*, Paris 1977, pp. 63-296. H. Friedmann, 'World market, state and family farm: social bases of household production in the era of wage labor', in: *Comparative studies in society and history*, vol. 20 (1978), pp. 545-586. J. Cavailhes, op. cit., pp. 214-260. Mijn instemming met de globale benaderingswijze van deze auteurs houdt niet in dat ik in alle opzichten instem met hun analyses. De analyse van Vergopoulos gaat m.i. mank aan een oppervlakkig funktionalisme. Hij benadrukt dat de ontwikkeling van het kapitalistische systeem de onderdrukking van de grondrente en de eliminatie van de kapitalistische

volgende paragraaf is aangebracht;
– de individuen konfronteert met systematische verschillen in mogelijkheden en beperkingen, waardoor koncepten als 'klassen' en 'ekonomische macht' relevant worden;
– zelf in sommige van zijn delen andere dan loonarbeid-kapitaal-verhoudingen in stand houdt of alsnog kreëert.

2 Evolutie van de agrarische produktiestruktuur en evolutie van het industriële kapitalisme als totaliteit

2.1 1750-1880: opkomst van kapitalistische landbouwbedrijven

In het midden van de 18e eeuw was de agrarische produktiestruktuur in dat deel van de huidige centrumekonomieën dat toen reeds deel uitmaakte van de westerse wereldekonomie veel heterogener dan nu.[16] Naast betrekkelijk egalitaire boerensamenlevingen waren er andere, waarin het gezinsbedrijf aan de ene kant werd geflankeerd door grote boeren en aan de andere kant door proletarische en half-proletarische dagloners en keuters. In Zuid- en Oost-Europa namen adellijke domeinhoven een belangrijke plaats in; in het zuidoosten van de Verenigde Staten waren plantages tot ontwikkeling gekomen. Ook in juridische verhoudingen waren er grote verschillen. Terwijl de ekonomische verhoudingen in West-Europa voor een groot deel verzakelijkt waren, was in Oost-Europa een 'tweede lijfeigenschap' tot ontwikkeling gekomen, en werden in de Amerikaanse plantages negerslaven geëxploiteerd.
Deze heterogene landbouwstruktuur maakte deel uit van een in Europa gecentreerde wereldekonomie, waarbinnen in de tweede helft van de 18e eeuw twee belangrijke ontwikkelingen op gang kwamen. In Engeland ging de industriële revolutie van start. En in heel Europa begon de bevolking aanzienlijk sneller te groeien; deze versnelling zette in de 19e eeuw verder door. Een stijgende produktiviteit en verbeterde medische voorzieningen lagen hieraan ten grondslag.
Beide genoemde ontwikkelingen samen zetten op hun beurt twee ontwikkelingen in gang, die van groot belang waren voor wat

landbouw als voorwaarde had, maar waar het op het aangeven van konkrete oorzaken aankomt blijft zijn analyse zwak en kent ze teveel gewicht toe aan de staat. Friedmann verwaarloost gebrek aan alternatieve bestaansmogelijkheden als oorzaak van de mondiale expansie van agrarische gezinsbedrijven. Cavailhes wijst op het aantrekkelijker worden van investeringsmogelijkheden buiten de landbouw, maar vergeet de daling van de rentabiliteit van de landbouwproduktie zelf.

16. Althans heterogener dan in de huidige kapitalistische centrumekonomieën. Ik zie hier af van verschillen tussen kapitalistische en socialistische landen.

er de eerstvolgende eeuw in de landbouw gebeurde.

De eerste hiervan was een stijging van de koopkrachtige vraag naar landbouwprodukten. Bevolkingsgroei had ook eerder in de geschiedenis tot een toename van de vraag naar landbouwprodukten geleid. Dit keer werd die toename nog versterkt door de opkomst van een industrieproletariaat in Engeland, dat voor zijn voedselvoorziening vrijwel geheel afhankelijk was van het aanbod op de markt. Daarnaast veroorzaakte de opkomst van de nieuwe industrieën, althans in eerste instantie, een sterke toename van de vraag naar agrarische grondstoffen, zoals katoen voor de Engelse textielindustrie en haver voor paarden in verband met het toegenomen transport.

De tweede ontwikkeling was een sterke toename van het aantal mensen dat voor zijn bestaan afhankelijk was van de landbouw. De voortgaande bevolkingsgroei leidde tot een toenemende bevolkingsdruk op het Europese platteland. Tegelijkertijd werd de huisnijverheid, die voordien aan tal van keuterboeren een noodzakelijke bijverdienste bood, steeds meer weggekonkurreerd. De nieuwe technieken van de industriële revolutie maakten een kostprijsdaling mogelijk die groot genoeg was om de traditionele producenten, ondanks hun veel lagere beloningsaanspraken, uit de markt te prijzen.[17] Tevens brachten deze technieken aanzienlijke investeringsdrempels met zich mee, die de fabrikanten een kollektief monopolie gaven over de produktiemiddelen. Daardoor bleef de expansie van het aanbod van de nieuwe industrie, meer dan voordien bij de huisnijverheid, beperkt tot wat met voldoende winst afgezet kon worden. De keerzijde hiervan was dat ook de vraag naar industrie-arbeiders beperkt bleef.[18] De moderne industrie absorbeerde daardoor zelf slechts een beperkt gedeelte van de bevolkingstoename.[19] De vervangende werkgelegenheid bleef zo in totaal beperkt, maar was ook ver verwijderd van de meeste plattelandsgebieden. De nieuwe industrieën waren geografisch veel sterker gekoncentreerd dan de huisindustrie. Buiten Engeland was de uitweg naar vervangende werkgelegenheid

17. Zie ook D.S. Landes, *The unbound Prometheus. Technological change and industrial development in Western Europe from 1750 to the present*, Cambridge 1972, p. 42.
18. Vergelijk ook F. Dovring, *Land and labor in Europe in the twentieth century. A comparative survey of recent agrarian history*, Den Haag 1965, pp. 237-238.
19. Zelfs in Engeland heerste er in het begin van de 19de eeuw op het platteland een aanzienlijke open en verborgen werkloosheid. Pas rond 1840 begon in een aantal gebieden de trek naar de stad het geboorteoverschot te overtreffen. Zie D.B. Grigg, *The agricultural systems of the world. An evolutionary approach*, London 1974, p. 168.

in de stad nog veel minder aanwezig. Terwijl de traditionele stedelijke nijverheid op het kontinent in een krisis raakte, konden hier de nieuwe industrieën door de superieure konkurrentiekracht van de Engelse fabrikanten slechts moeizaam van de grond komen. Binnen het Britse imperium konden de Engelse fabrikanten bovendien hun politieke macht laten gelden. Reeds bestaande industrieën in de politiek afhankelijke gebieden werden met handels- en belastingmaatregelen weer kapot gemaakt. Als gevolg daarvan werd in deze gebieden het geboorte-overschot van het platteland zelf nog eens aangevuld met een terugstromend proletariaat uit de steden. Met name in Ierland heeft dit tot katastrofale gevolgen geleid.[20]

Hoe reageerde de bedrijfsstruktuur in de landbouw op deze beide prikkels: een toenemende vraag naar landbouwprodukten en een groeiend aantal mensen dat voor zijn bestaan van de landbouw afhankelijk was?

Landbouw aantrekkelijk als investeringsveld
De toenemende bevolkingsdruk op de agrarische bestaansmiddelen leidde bij kleinere bedrijven tot een voortgaande versnippering. Grotere bedrijven waren daar in het algemeen beter tegen bestand.[21] Door allerlei regels werd opdeling van deze bedrijven tegengegaan. Deze regels waren gedeeltelijk verankerd in traditionele beschikkingsverhoudingen[22] en het traditionele erfrecht[23]; gedeeltelijk ook werden ze alsnog ingesteld door overheden die om politieke en fiskale redenen een stand van grotere boeren wilden bevorderen[24], of door adellijke families die versnippering van het familiebezit wilde voorkomen.[25]
De toenemende druk op de agrarische bestaansmiddelen werd zo hoofdzakelijk gevoeld bij de onderste laag van de plattelands-

20. Deze ontwikkeling werd in Ierland uiteindelijk één van de oorzaken van de hongersnood van 1845-'48 die aan ruim 10% van de Ierse bevolking het leven kostte. Zie J.R. Bellerby e.a., *Agriculture and industry, relative income*, London 1956, pp. 154-165.
21. B.H. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europe, 500-1850*, Utrecht/Antwerpen 1976, pp. 143-144, 344-348.
22. Een aantal Nederlandse voorbeelden wordt genoemd in S.J. Fockema Andreae, 'Rechtsverhoudingen', in: Z.W. Sneller (red.), *Geschiedenis van den Nederlandschen landbouw, 1795-1940*, Groningen/Batavia 1943, p. 209.
23. Bekend is het 'Anerbenrecht' en meer in het algemeen het zogenaamde 'germaanse' erfrecht.
24. Dit gebeurde bijvoorbeeld in verschillende Noordwest-Duitse landen. Zie A.S. Milward en S.B. Saul, *The economic development of continental Europe*, London 1973, p. 54.
25. Vooral door middel van de juridische konstruktie van het fideicommis.

bevolking. Steeds grotere aantallen armen verdrongen zich op de resterende grond. Hun kleine bedrijfjes werden steeds verder opgesplitst, zodat zij steeds minder in staat waren om zich door zelfvoorziening in leven te houden. Naarmate de grotere bedrijven beter intakt bleven of, zoals zo dadelijk aan de orde zal komen, zelfs nog groeiden, degradeerde dit deel van de plattelandsbevolking sterker tot een proletarische laag van landlozen en keuters die voor hun bestaan afhankelijk waren van loonarbeid op de grotere bedrijven.
Waar de geografische situatie produktie voor een ruimere markt mogelijk maakte, werd de landbouw nu een aantrekkelijk investeringsveld voor meer bemiddelde lieden.[26] De groeiende vraag zorgde voor stijgende prijzen, en het overvloedige arbeidsaanbod dankzij de omvang van het plattelandsproletariaat zorgde voor een aanzienlijke ekonomische macht over de agrarische arbeid. Buiten Engeland speelde tevens een rol dat aantrekkelijke investeringsmogelijkheden in de industrie vooralsnog beperkt bleven.

Kapitalistische boeren
De investeringen in de landbouw kwamen op verschillende manieren tot stand, afhankelijk van de sociale positie van de investeerders en de ekonomische, juridische en politieke verhoudingen ter plaatse. In een aantal gebieden ziet men na 1750 een verdere groei in bedrijfsoppervlakte van grotere boerenbedrijven. In sommige gebieden, en met name in Engeland, ging het initiatief daartoe uit van de grootgrondbezitters, die hun grond wilden verpachten in grote eenheden, waarop een efficiënte bedrijfsvoering mogelijk was zodat ze een hoge pacht konden opbrengen.[27] In andere gebieden, waar grote boeren zelf een sterke machtspositie innamen, ging het initiatief tot bedrijfsvergroting van hen uit.[28]
Tegelijkertijd zag men op grotere boerenbedrijven een vergaande intensivering van het grondgebruik, ook in gebieden waar een groei in bedrijfsoppervlakte achterwege bleef. Er werden arbeidsintensieve gewassen ingevoerd, en nieuwe vruchtwissselings-

26. Zie ook B.H. Slicher van Bath, op. cit., pp. 248-262.
27. Weliswaar was de grondrente van percelen die aan kleine grondgebruikers verhuurd of verkocht werden vaak hoger. Maar doordat deze grondrente niet op een hogere produktiviteit, maar op overmatige besparingen gebaseerd was, bleef dit deel van de grondmarkt een beperkte deelmarkt. Het ontbrak de kleine grondgebruikers aan kapitaal om meer grond te bewerken.
28. Dit was bijvoorbeeld het geval in het gebied rond het Noordfranse Soissons. Zie G. Postel-Vinay, *La rente foncière dans le capitalisme agricole. Analyse de la voie 'classique' du développement du capitalisme dans l'agriculture à partir de l'exemple du soissonnais*, Paris 1974, i.h.b. pp. 85-89.

systemen waardoor de braak kon verdwijnen. Daardoor nam op deze bedrijven het aandeel van loonarbeid toe, zodat ze sterker een kapitalistisch karakter kregen[29], vooral waar deze bedrijven tevens in oppervlakte groeiden. In een aantal gebieden, zoals Engeland, Noordwest-Duitsland en Groningen, Vlaanderen, delen van Noord-Frankrijk en de Po-vlakte[30], veranderden de grote boeren in 'hereboeren' die de handenarbeid overlieten aan hun ondergeschikten.
Ook de sociale verhoudingen tussen grotere boeren en arbeiders werden kapitalistischer. De groeiende sociale afstand tussen deze kategorieën leidde ertoe dat bij de boeren het traditionele, patriarchale verantwoordelijkheidsgevoel plaats maakte voor een meer zakelijke, berekende houding. Toen in deze zelfde periode door een verschuiving van veeteelt naar akkerbouw en de invoering van de dorsmachine de arbeidsbehoefte over het jaar onregelmatiger werd, gingen zij ertoe over vaste arbeiders te vervangen door losse, die in de winter ontslagen werden. Hierdoor werden de behoeftigheid en de onderlinge konkurrentie binnen het plattelandsproletariaat nog groter, waardoor de lonen gemakkelijker onder druk konden worden gezet.[31]

Gevestigde grootgrondbezitters en burgerlijke investeerders
Net als de koncentratie van boerenbedrijven werd ook de invoering van vernieuwingen door grotere boeren in sommige gebieden krachtig gestimuleerd door grootgrondbezitters.[32] Ook hierbij was een verhoging van de pachtinkomsten het achterliggende motief. Met hetzelfde oogmerk gingen deze grootgrondbezitters er ook zelf toe over in landbouwkundige verbeteringen te investeren. Onder hun leiding werden bestaande kultuurgronden opnieuw verkaveld en verbeterd, en werd de ontginning van gemene gronden ter hand genomen. Die laatste moesten daartoe eerst

29. Zie bijvoorbeeld voor Groningen E.W. Hofstee, *Het Oldambt. Een sociografie*, Groningen/Batavia 1938, pp. 209-217.
30. Als gebieden op het Europese kontinent waar *boeren*bedrijven rond 1900 een waarlijk kapitalistisch karakter hadden, noemt Barral: Belgisch, Nederlands en Frans Vlaanderen, het centrum van het Parijse bekken, Westfalen, Hannover en Sleswig-Holstein in Noordwest-Duitsland, en Lombardije en Emilië in Noord-Italië. Zie P. Barral, *Les sociétés rurales du XXe siècle*, Paris 1978, p. 53. Ook Groningen zou goed in dit rijtje passen. Daarnaast was Engeland natuurlijk de bakermat van de 'kapitalistische pachters'.
31. Zie voor Groningen E.W. Hofstee, op. cit., pp. 213-224, en voor Noordwest-Nederland in het algemeen van dezelfde auteur, *De ontwikkeling van de sociale positie van de landbouwende bevolking*, mimeo, 1948, pp. 9-14. Elders zag men in deze tijd hetzelfde verschijnsel.
32. F. Dovring, 'The transformation of european agriculture', in: H.J. Habakkuk en M. Postan (red.), *The Cambridge economic history of Europe*, vol. VI, Cambridge 1965, pp. 669, 671.

worden verdeeld. Deze herverkaveling en verdeling moesten het voor grotere boeren tevens mogelijk maken zich te onttrekken aan de min of meer kollektieve, traditionele wijze van landbouwen door de dorpssamenleving, die de invoering van vernieuwingen belemmerde. Deze '*enclosure*-beweging' vond vooral plaats in Engeland, Pruissen en Skandinavië[33], waarbij in het laatste geval het initiatief overigens vooral uitging van de overheid. In alle gevallen werd de proletarisering van de kleinste boeren door de enclosures geaccentueerd, doordat zij hun gebruiksrechten op de gemene gronden verloren, of doordat zij de lasten niet konden opbrengen die hen in verband met de enclosure-werkzaamheden werden opgelegd.[34]

De ontginning en verdeling van gemene gronden bood aan gevestigde grootgrondbezitters en meer burgerlijke kapitaalbezitters ook kansen om zelf grote landbouwbedrijven op te richten, dan wel hun bestaande bedrijven uit te breiden. Dit was een belangrijke achtergrond van de expansie van de *latifundias* in de loop van de 19e eeuw in delen van Zuid-Europa.[35] Ook de aanwinning van nieuw land bood mogelijkheden voor de vestiging van zeer grote bedrijven. Zo kwamen in Nederland enkele bedrijven van honderden hektares tot stand op nieuw ingedijkte gronden.[36] Weer een andere mogelijkheid werd geboden door de verkoop van koninklijke domeingronden door in geldnood verkerende overheden, of de verkoop van onteigende kerkelijke en adellijke goederen door liberale regeringen.[37]

Daar waar grootgrondbezitters nog allerlei traditionele rechten op het produkt of de arbeid van boeren konden laten gelden, beschikten zij ook nog over een ander middel om hun doel te bereiken. Mede dankzij hun overwicht in het justitie-apparaat konden zij deze rechten gebruiken om de boeren steeds grotere

---

33. F. Dovring, 'The transformation enz.', pp. 628-629.
34. Dit wordt bevestigd door een auteur als Chambers, die voor het overige bestrijdt dat de parlementaire enclosures van rond 1800 in Engeland hebben geleid tot de uitstoot van een omvangrijk proletariaat uit de landbouw. J.D. Chambers, 'Enclosure and labour supply in the industrial revolution'. *The economic history review*, second series, vol. V (1952-1953), pp. 336-338. Zie voor dezelfde ontwikkeling in Skandinavië Ø. Østerud, *Agrarian structure and peasant politics in Scandinavia. A comparative study of rural response to economic change*, Oslo, enz. 1978, pp. 143, 147-149.
35. P. Barral, op. cit., pp. 46-47. F. Dovring, 'The transformation enz.', p. 621.
36. De bekendste hiervan was de Wilhelminapolder, een bedrijf van 1600 hektare, in 1809 ontstaan door bedijking van een schorrengebied in Zuid-Beveland dat was aangekocht door een kombinatie van Rotterdamse kooplieden.
37. De verkoop van gekonfiskeerde kerkelijke goederen droeg in belangrijke mate bij tot de expansie van de latifundias in Italië, Spanje en Portugal. Zie P. Barral, op. cit., pp. 46-47.

lasten op te leggen. Zo konden ze de duimschroeven net zo lang aandraaien tot de boeren wel gedwongen waren hun grond aan hen over te dragen. Dit lukte vooral daar waar boeren nog onvrij waren. In het bijzonder in het oosten van Duitsland nam het *Bauernlegen* massale vormen aan.[38]
In meer perifere gebieden van de wereldekonomie, waar de autochtone bevolking nog vogelvrijer was dan Oosteuropese lijfeigenen, verliep de vestiging van grote landbouwondernemingen nog gemakkelijker. In de Verenigde Staten maakte het plantagesysteem van Virginia, de Carolinas en Georgia vanaf het einde van de 18e eeuw een sterke geografische expansie door, aangedreven door de explosief stijgende vraag naar katoen voor de Engelse textielindustrie.[39] In de prairiegebieden werden in de 19e eeuw naast boerenbedrijven ook zwaar gemechaniseerde graanbedrijven van duizenden, soms meer dan tienduizend hektare gevestigd. Rond 1860 beleefden deze *'bonanza-farms'* een bloeiperiode in het bovenloopgebied van de Mississippi, en aan het eind van de jaren 1870 in Californië, de vallei van de Red River en het uiterste noordwesten.[40] Eveneens zeer grootschalig waren de grote veebedrijven, eerst in het bovenloopgebied van de Mississippi en later in de Great Plains in het zuidwesten van de Verenigde Staten.[41]

Hoewel in de meeste gebieden gezinsbedrijven het grootste deel van de kultuuroppervlakte bleven bewerken, was er dus in de periode 1750 tot 1880 een duidelijke aanzet tot de ontwikkeling van kommerciële landbouwbedrijven met vreemde arbeid. Niet al deze bedrijven waren kapitalistische bedrijven met loonarbeid. De meeste die dat niet waren, zijn dat in de loop van de 19e eeuw echter alsnog geworden. Een uitzondering waren de plantages in de Verenigde Staten, die na de vrijmaking van de slaven aan het eind

38. A.S. Milward en S.B. Saul, op. cit., pp. 57-59. In Pruissen werd het 'Bauernlegen' aanvankelijk verboden. Tijdens de Restauratie zag de adel echter zijn kans schoon om de Bauernschütz opgeheven te krijgen en de landhervorming in eigen voordeel om te buigen. Hierdoor slaagden de Junkers er in om ongeveer een miljoen hektare boerenland in handen te krijgen. Zie H. Schissler, *Preussische Agrargesellschaft im Wandel. Wirtschaftliche, gesellschaftliche und politische Transformationsprozesse von 1763 bis 1847*, Göttingen 1978, pp. 50-53, 78-82, 105-144.

39. R.W. Fogel en S.L. Engerman, *Time on the cross. The economics of american negro slavery*, London 1974, pp. 44-52.

40. P.W. Gates, *Landlords and tenants on the prairie frontier; studies in american land policy*, Ithaca/London 1973, hoofdstukken 8 en 9. H. Friedmann, op. cit., pp. 572-574. S.M. Jamieson, *Labor unionism in american agriculture*, USDL department of labor statistics, bulletin nr. 836, Washington 1945, p. 6. D.B. Grigg, op. cit., pp. 268-275.

41. P.W. Gates, op. cit., hoofdstukken 5-7. D.B. Grigg, op. cit., pp. 246-247.

van de burgeroorlog in een paar jaar tijds zijn verdwenen. De domeinhoven van Oost-Europa hebben zich daarentegen na de boerenbevrijding als kapitalistische bedrijven verder ontwikkeld. Het is duidelijk dat de ontwikkeling van de kapitalistische bedrijfsvorm in de landbouw belemmeringen ontmoette waar ze in de industrie van gevrijwaard was. De belangrijkste hiervan was het versnipperde grondbezit, dat de verwerving van een voldoende grote en aaneengesloten bedrijfsoppervlakte bemoeilijkte. De grootste kapitalistische landbouwbedrijven zijn ontstaan op 'maagdelijke' gronden of daar waar hun ontwikkeling een aanvang kon nemen onder onvrije verhoudingen. Maar de belemmering was niet absoluut. Waar vrije verhoudingen, een gevestigde grondmarkt en versnipperd grondbezit bestonden was de aanzet tot de ontwikkeling van een kapitalistisch georganiseerde landbouw beperkter, maar desondanks duidelijk aanwezig.

2.2 1880-1930: de kentering

Meer dan een volle eeuw domineerde de opkomst van kapitalistische landbouwbedrijven het tijdsbeeld. Aan het eind van de 19e eeuw trad echter een kentering op, waarna de agrarische produktiestruktuur zich steeds meer begon te ontwikkelen tot een struktuur van gezinsbedrijven.[42] Ook deze kentering moet begrepen worden tegen de achtergrond van de ontwikkeling van de westerse wereldekonomie als geheel. Die ontwikkeling kwam in deze periode in een nieuwe fase, die vooral werd bepaald door de expansie van de industrie naar nieuwe sektoren en gebieden. In de tweede helft van de 19e eeuw kwam ook in de Verenigde Staten en in het westen van kontinentaal Europa de industrialisatie op gang. Behalve de bedrijfstakken die destijds betrokken waren bij de industriële revolutie in Engeland, veroverden de industriële technieken en verhoudingen nu ook tal van andere sektoren, waaronder kommunikatie en transport.

Expansie van de mondiale landbouwproduktie

Deze voortschrijdende industrialisatie vormde één van de belangrijkste voorwaarden voor de versnelling in de groei van de wereldlandbouwproduktie vanaf het laatste kwart van de 19e eeuw. De direkte oorzaken hiervan waren een sterke produktiestijging op de bestaande kultuurgrond, en een enorme uitbreiding van het totale landbouwareaal. Het eerste vond vooral plaats in West-Europa. Het tweede vooral daarbuiten: in Oost-Europa, Aziatisch

42. Voor een statistische benadering van deze ontwikkeling in verschillende Europese landen, zie F. Dovring, 'Land en labor enz.', tabel 18.

Rusland, Noord- en Zuid-Amerika, Australië en Nieuw-Zeeland.[43] Uitgangsvoorwaarde van deze beide ontwikkelingen was de voorafgaande proletarisering op het Europese platteland. De kapitalistische landbouw had daarvan geprofiteerd, maar had het probleem van het pauperisme niet weggenomen. Gedurende de eerste driekwart van de 19e eeuw bleef de massa armen op het platteland in Europa groeien, en de druk hiervan moest ergens een uitweg vinden. Op de lange termijn zou die uitweg komen van de industrie, maar deze bood vooralsnog onvoldoende werkgelegenheid.[44] Vandaar dat de druk zich ontlaadde in een snelle expansie van de sektor agrarische gezinsbedrijven.
Ook eerder waren in Europa perioden van sterke bevolkingsgroei en hoge landbouwprijzen met een uitbreiding van het aantal kleine bedrijven gepaard gegaan.[45] De meeste plattelandsarmen waren geen landloze arbeiders maar kleine boeren of keuters. De bestaande investeringsdrempels in de landbouw beperkten deze bedrijfjes echter tot een marginale positie.[46] Hun bezitters bleven afhankelijk van loonarbeid op de grotere bedrijven. Zolang deze situatie voortduurde was de aanwezigheid van deze kleine bedrijfjes voor grote landbouwers alleen maar gunstig. Zij stelde hun arbeidsvoorziening zeker, en maakte het mogelijk de lonen zeer laag te houden.
De industrieel-kapitalistische maatschappij zoals die in de loop van de 19e eeuw vorm kreeg bracht echter radikale veranderingen teweeg in de ontwikkelingsvoorwaarden van de kleine-boerensektor. Hoewel deze maatschappij de plattelandsarmen in eerste instantie nog slechts in beperkte mate werk als loonarbeiders bood *buiten* de landbouw, bood zij hen als kleine zelfstandigen *binnen* de landbouw kwalitatief nieuwe mogelijkheden.

---

43. Zo groeide de wereld-tarweproduktie tussen 1885-'89 en 1934-'39 van 2391 tot 4822 miljoen bushel per jaar. De produktie van de (vnl. west- en zuid) Europese tarweimporterende landen steeg van 824 tot 1152 miljoen bushel, waarvan 11% veroorzaakt werd door areaaluitbreiding en 89% door produktieverhoging per hektare. De produktie van Argentinië, Australië, Canada, de Verenigde Staten, Rusland en de (voornamelijk oost) Europese tarweexporterende landen steeg van 1181 tot 3063 miljoen bushel waarvan 77% veroorzaakt werd door areaaluitbreiding en 23% door een verhoging van de produktie per hektare. Berekend op basis van gegevens van W. Malenbaum, *The world wheat economy, 1885-1939*, Cambridge USA 1953, pp. 236-239.
44. F. Dovring, 'Land and labor enz.', pp. 237-238. Zie ook wat ik in §2.1 gezegd heb over de kapitalistische investeringsbeslissingen waaraan de werkgelegenheidsontwikkeling in de industrie onderworpen was.
45. B.H. Slicher van Bath, op. cit., pp. 143-144.
46. Voor de veeteeltgebieden gold dit zelfs zo sterk dat een laag van keuterboeren daar nauwelijks tot ontwikkeling kon komen. Zie B.H. Slicher van Bath, op. cit., p. 145.

Op de eerste plaats waren er de revolutionair verbeterde transportmogelijkheden. Deze brachten de uitgestrekte vlakten van Amerika, Siberië en Oceanië binnen het bereik van de Europese plattelandsarmen. De uitgestrektheid en de natuurlijke vruchtbaarheid van deze gronden maakten een monokultuur, en daarmee een landbouwbedrijf met een minimum aan investeringen mogelijk.[47] Amerikaanse spoorweg- en grondmaatschappijen en transatlantische scheepvaartmaatschappijen overspoelden de Europeanen met propaganda over de aanlokkelijke situatie die emigranten in hun nieuwe vaderland te wachten stond.[48] Gelokt door deze perspektieven, trokken zij die nog de meeste durf en mogelijkheden hadden massaal naar de nieuwe gebieden. In totaal emigreerde in de vorige eeuw circa een kwart van de Europese beroepsbevolking naar overzeese werelddelen, naar Siberië en naar het gebied bij de Zwarte Zee[49], voor het merendeel om daar een bestaan op te bouwen in de landbouw.
Maar ook binnen de Europese landbouw zelf leidde de voortgaande industrialisatie tot een vermindering van de investeringsdrempels. Eerder waren die drempels door de 'agrarische revolutie' weliswaar niet verlaagd, maar toch lang niet zo sterk verhoogd als in de industrie.[50] De expansie van de industrie en het moderne transportwezen in de tweede helft van de 19e eeuw zorgde nu voor een infrastruktuur die kleine boeren in staat stelde om deze investeringsdrempels te omzeilen. Dankzij die infrastruktuur konden zij beschikken over van overzee aangevoerde guano, industrieel vervaardigde kunstmest en industriële afvalprodukten die als veevoer konden dienen. Ook konden zij de kapitaalsintensieve zuivelbereiding overlaten aan fabrieken.[51] Door dit alles konden zij zich zonder grote investeringen van halfproletarische keuters opwerken tot zelfstandige boeren, en wel door een drastische

---

47. Men hoede zich overigens voor een al te rooskleurige voorstelling van zaken. Deze gronden moesten eerst ontgonnen worden, en daar was wel degelijk kapitaal voor nodig. Het waren vaak niet de meest berooiden onder de nieuw aangekomenen die zich als zelfstandig boer konden vestigen. Zie voor de prairiegebieden in de Verenigde Staten P.W. Gates, op. cit., pp. 311-312.
48. Ph. Taylor, *The distant magnet: european emigration to the USA*, London 1971, pp. 66-70, 76-81.
49. Volgens Milward en Saul bedroeg de emigratie uit Europa eentiende van de bevolking, en misschien een kwart van de beroepsbevolking, A.S. Milward en S.B. Saul, op. cit., p. 168. De intra-Europese emigratie naar het Russische Zwarte-Zeegebied kwam daar nog bij.
50. Dit hoeft niet alleen door verschillen in 'natuurlijke eigenschappen' van deze sektoren veroorzaakt te zijn. Een kumulatief effekt van eeuwenlange betere akkumulatievoorwaarden van de industrie en van stedelijke sektoren in het algemeen, kan mede een rol gespeeld hebben.

intensivering van hun grondgebruik. Anders dan in de periode rond 1800 was het 'moderne' gezinsbedrijf van rond 1900 intensiever dan grotere bedrijven.

De geografische expansie van de gezinsbedrijvensektor buiten Europa en de intensivering van deze sektor in Europa zelf leidden samen tot een sterk vergrote aanvoer op de landbouwmarkten. In de nieuwe gebieden hield de ontwikkeling van de binnenlandse markt geen gelijke tred met de ontwikkeling van de agrarische produktie, waardoor deze laatste voor een belangrijk deel op West-Europa werd gericht. De opkomst van spoorwegen en nieuwe typen schepen (waaronder stoomschepen) zorgde voor een enorme reduktie van de transportkosten.[52] Hierdoor konden de landbouwprodukten uit de nieuwe gebieden ook steeds goedkoper naar Europa vervoerd worden. Het gevolg was een enorme expansie van de wereldmarkt voor landbouwprodukten. In dezelfde 50 jaar waarin de wereldtarweproduktie circa vertweevoudigde, werd de wereldexport van tarwe bijna zes keer zo groot: van 1873-'74 tot 1924-'29 groeide ze van jaarlijks 131 tot jaarlijks 748 miljoen bushel.[53]

Landbouwkrises

Dit sterk opgestuwde aanbod, stuitte op een beperkt toegenomen vraag. Anders dan de industriële revolutie rond 1800, werkte de verdere expansie van de industrie in de tweede helft van de 19e eeuw en daarna niet langer louter vraagverruimend. De verbreiding van de industrie naar nieuwe sektoren leidde tot een toenemende efficiëncy in het gebruik van agrarische grondstoffen en tot een voortgaande vervanging van agrarische door industriële produkten. In de tweede helft van de 19e en het begin van de 20e eeuw werd meekrap verdrongen door anniline, kreeg boter konkurrentie van margarine, agrarische textielgrondstoffen van kunstvezels, raapolie van petroleum, en haver (voor paarden) van benzine.
Door dit alles werden de voorwaarden die in de periode rond 1800

51. Zie in verband met het effekt van zuivelfabrieken op de investeringsdrempels in de landbouw bijvoorbeeld de beschrijving van V.R.IJ. Croessen, *De ontwikkeling van de Nederlandsche zuivelbereiding in het laatst van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw*, 's-Gravenhage 1931, pp. 30-31, of die van Tiesing, geciteerd bij J.A. Geluk, *Zuivelcoöperatie in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling tot omstreeks 1930*, Koninklijke Nederlandse Zuivelbond FNZ, Den Haag 1967, p. 67.
52. Zo daalden de exportvrachttarieven vanuit de Verenigde Staten tussen 1814 en 1911 met maar liefst 83%. Berekend op basis van gegevens van D.C. North, *Growth and welfare in the american past. A new economic history*, Englewood Cliffs 1966, p. 109.
53. H. Friedmann, op. cit., p. 546.

tot hoge landbouwprijzen hadden geleid, in de loop van de 19e eeuw uitgehold. De ontginning van perifere landbouwgebieden kwam tot uiting in een reeks van krises op de Europese landbouwmarkt. Toevloed van graan uit het Russische Zwarte Zeegebied speelde een belangrijke rol bij het ontstaan van een eerste krisis rond 1820.[54] Deze toevloed was echter nog beperkt, en kon door de toename van de vraag nog zodanig worden geabsorbeerd dat de landbouwprijzen in het derde kwart van de 19e eeuw opnieuw zeer gunstig waren.[55] Rond 1880 ontstond echter een enorme landbouwkrisis, vooral door massale aanvoer van graan uit de Amerikaanse prairiestaten.[56] Na de eerste wereldoorlog was het vooral graan uit de Amerikaanse én de Canadese prairiegebieden dat de prijzen omlaag drukte.[57] Deze beide krises markeerden een dalende trend van de landbouwprijzen, die mede werd veroorzaakt door de aanbodstijging van kleine boerenbedrijven in Europa zelf en door de beperkende invloed die de industriële ontwikkeling uitoefende op de vraag naar agrarische produkten.
Tenslotte zette de expansie van de industrie in de meeste centrumlanden tegen het eind van de 19e eeuw alsnog een ontproletarisering van het platteland in gang. Diegenen onder het plattelandsproletariaat die zich niet opwerkten tot zelfstandige boeren, trokken nu bij duizenden naar de nieuwe industriecentra in Europa of in de Verenigde Staten. Zij werden niet alleen aangetrokken door de hogere lonen, maar ook door het minder seizoensgebonden karakter van de werkgelegenheid en de minder persoonlijke gezagsverhoudingen. Deze toenemende industriële konkurrentie op de agrarische arbeidsmarkt had ingrijpende konsekwenties voor kapitalistische landbouwbedrijven. Deze werden als gevolg hiervan gekonfronteerd met stijgende loonkosten. Ook waren er, toen in de jaren 1880, en opnieuw in de jaren 1920/'30, de landbouwprijzen kelderden, grenzen gesteld aan de mate waarin dit kon worden afgewenteld op de lonen van de landarbeiders.

Volgens klassieke grondrentetheorieën zou de daling van de landbouwprijzen en de stijging van de arbeidskosten tot een zodanige daling van de pacht- en koopprijzen van grond moeten leiden, dat de rentabiliteit van de landbouwproduktie op peil bleef. Deze aanpassing werd echter verhinderd doordat boeren op gezins-

54. Z.W. Sneller, 'Anderhalve eeuw in vogelvlucht', in: Z.W. Sneller (red.), op. cit., p. 49.
55. W. Abel, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter*, Hamburg/Berlin 1966, pp. 224, 253-255.
56. W. Abel, op. cit., pp. 257-261.
57. D.B. Grigg, op. cit., pp. 261-262 (tabellen 43 en 44), J.R. Bellerby, op. cit., pp. 104-106.

bedrijven hogere grondprijzen bleven betalen. Kapitalistische landbouwbedrijven waren sterker geïntegreerd in de markt en moesten voor de door hen aangewende arbeid loon betalen, twee omstandigheden die hun inkomsten gevoeliger maakten voor een daling van de opbrengstprijzen dan die van gezinsbedrijven.[58] Deze laatste hadden meer speling om de verminderde geldopbrengsten op te vangen door met het hele gezin nog harder te werken en soberder te leven.[59] Tot deze opofferingen waren boeren op gezinsbedrijven ook eerder bereid. Als alternatief stond voor hen slechts de gedisciplineerde en vervreemde arbeid in de fabrieken open, en vaak zelfs dat niet, want de afvloeiing naar de industrie was een selektief proces waarbij de jongeren en beter opgeleiden vertrokken en de andere achterbleven. De gezinsbedrijven in de landbouw funktioneerden voor een deel als reservoir van mensen voor wie de stedelijk-industriële arbeidsmarkt minder mogelijkheden bood.[60] Vandaar dat veel boeren akkoord gingen met grondprijzen die hen ondanks harder werken minder overlieten dan het konsumptiepeil dat voor een arbeider in de stad normaal was.[61, 62]

---

58. M. Augé-Laribé, *La revolution agricole*, Paris 1955, p. 61 (algemeen). E. Klein, *Geschichte des deutschen Landwirtschaft im Industriezeitalter*, Wiesbaden 1973, pp. 124-126 (voor het geval van de grootgrondbezitters-bedrijven ten oosten van de Elbe).
59. Vrouwen- en kinderarbeid was een belangrijke faktor binnen de weerbaarheid van het gezinsbedrijf tegen de daling van de landbouwprijzen die het kapitalistische landbouwbedrijf in moeilijkheden bracht. Deze weerbaarheid werd nog vergroot doordat de man van zijn vrouw een groter arbeidsoffer kon eisen dan dat van hemzelf. Terwijl mannen nog wat vertier en vrije tijd hadden, waren vrouwen daarvan vrijwel verstoken. Zie bijvoorbeeld voor de Kempen: P.A. Barentsen, *Het oude Kempenland. Eene proeve van vergelijking van organisme en samenleving*, Groningen/Batavia 1935, p. 127; M. Lenders, *Plattelandsvrouwen in een dorpssamenleving. Op weg naar emancipatie?* Doktoraalskriptie Universiteit van Amsterdam 1979, p. 54.
60. F. Dovring, 'Land and labor enz.', pp. 136-142, 237-238. In verband hiermee lijkt mij Quijano's koncept van een 'marginale pool' van belang. A. Quijano, 'Marginaler Pol der Wirtschaft und marginalisierte Arbeitskraft', in: D. Senghaas (red.), *Peripherer Kapitalismus. Analysen über Abhängigkeit und Unterentwicklung*, Frankfurt am Main 1974, pp. 298-341. Het door Quijano geanalyseerde verschijnsel heeft in onderontwikkelde landen een meer uitgesproken karakter, maar is m.i. ook in ontwikkelde landen aanwezig.
61. J.R. Bellerby e.a., op. cit., p. 201. Dat ook in de onmiddellijke nabijheid van grote steden het bestaansniveau van boeren een stuk lager kon zijn dan dat van stedelijke industrie-arbeiders, blijkt bijvoorbeeld uit B.G.L.M. Tosseram, *Het melkwinningsgebied van Amsterdam. Een sociografische studie over consumptiemelkers*, Purmerend 1936, pp. 220-223.
62. Voordien konden kleine boeren, ondanks de relatief hoge grondrente die zij vaak betaalden, de kapitalistische landbouwers op de grondmarkt slechts in beperkte mate konkurrentie aandoen. De eliminatie van investeringsdrempels maakte echter dat de 'zelfuitbuiting' van kleine boeren een verdere ontwikkeling van hun bedrijven niet langer in de weg hoefde te staan.

Vrijhandel en protektie

Dalende opbrengstprijzen, stijgende loonkosten en een relatief hoog blijvende grondrente – dat alles maakte dat de rentabiliteit van de landbouwproduktie in deze periode niet langer was wat ze geweest was. Grootgrondbezitters en kapitalistische landbouwers reageerden hierop met een roep om protektie. In de meeste landen kregen ze hun zin, en werden de invoerrechten op agrarische produkten na de krisis van de jaren 1880 verhoogd. Engeland echter, waar de machtige fabrikantenklasse reeds eerder gedaan had gekregen dat de graanrechten werden afgeschaft, handhaafde ook na 1880 de vrijhandel. Hetzelfde gebeurde in Nederland en Denemarken, die sterk afhankelijk waren van de landbouwexport.[63] Waar de overheid wel overging tot protektie, betekende dat voor de kapitalistische landbouw slechts uitstel van exekutie. Protektie vertraagde de daling van de relatieve rentabiliteit van de landbouwproduktie, maar hield haar niet tegen. Die rentabiliteitsdaling leidde – vroeg in de vrijhandelslanden, wat later in de protektielanden – tot een krisis in het kapitalistisch georganiseerde deel van de landbouw. De grootste landbouwbedrijven zochten nog een tijdlang een uitweg in een versterkte koncentratie en rationalisatie[64], en in het aantrekken van gastarbeiders.[65] De mogelijkheden om langs deze 'normale' weg uit de krisis te komen waren in de landbouw echter te beperkt. Een snelle koncentratie werd belemmerd door het versnipperde grondbezit, en de vermindering van produktiekosten die met een versterkte rationalisatie bereikt kon worden was te gering. Tegelijkertijd namen door de industrialisatie en de imperialistische politiek van de Europese staten de investeringsmogelijkheden buiten de landbouw toe. De stroom van niet-agrarische investeringen in de landbouw kwam tot stilstand, en het grote kapitaal trok zich terug.[66] De sterker aan de landbouw gebonden hereboeren gingen door, maar slaagden er niet in zich nog verder in een kapitalistische

63. M. Tracy, *Agriculture in Western Europe. Crisis and adaptation since 1880*, London 1964, part I. Waar de agrarische invoerrechten werden verhoogd was dit behalve op de politieke macht van de agrarische bovenlaag veelal ook gebaseerd op koalities met industriëlen, die in de opbouwfase van de nationale industrie belang hadden bij protektie van hun eigen produkten. De exportgerichte Engelse fabrikanten hadden daarentegen belang bij vrijhandel, voor industrieprodukten, en vanwege de invloed op de loonkosten ook voor landbouwprodukten. Nederland en Denemarken schakelden over op veeteeltprodukten en groenten, waarvan de prijzen relatief onaangetast bleven. Het goedkope invoergraan gingen ze gebruiken als grondstof voor hun veehouderij.

64. Zie bijvoorbeeld voor het gebied rond Soissons G. Postel-Vinay, op. cit., pp. 191-195.

65. J.H. Clapham, *The economic development of France and Germany, 1815-1914*, Cambridge 1948, pp. 167-170, 204-209.

richting te ontwikkelen.[67]

Gezinsbedrijven worden dominant

De dynamiek die bij het kapitalistische landbouwbedrijf verdween, werd overgenomen door gezinsbedrijven. Op nieuw ontgonnen gronden werden in het vervolg nog slechts gezinsbedrijven gevestigd.[68] De echte landbouwgrootbedrijven werden de een na de ander opgeheven, waarbij de grond aan gezinsbedrijven werd verkocht of verpacht.[69]

Deze kentering in de evolutie van de agrarische produktiestruktuur versterkte, zodra ze eenmaal goed in gang was gezet, zelf weer haar eigen voorwaarden. De terreinwinst van gezinsbedrijven leidde, door hun intensievere grondgebruik, tot een verdere vergroting van het totale landbouwaanbod. De malaise van de kapitalistisch georganiseerde landbouw schiep een noodzaak van een landbouwontwikkeling op andere grondslag, en die had weer een weerslag op de landbouwpolitiek en op partikuliere initiatieven. De nationale overheden gingen steeds meer over tot een politiek van landhervorming, pachtersbescherming en andere maatregelen die het gezinsbedrijf bevorderden.[70] Op het vlak van het partikuliere initiatief werkte deze noodzaak de oprichting van landbouwkoöperaties en van landbouworganisaties die het gezinsbedrijf tot ideaal verhieven in de hand.[71] Landbouwkoöperaties namen aktiviteiten ter hand die de traditonele tussenhandel liet liggen, terwijl ze voor een verdere rationalisatie van agrarische gezinsbedrijven noodzakelijk waren. De nieuwe landbouworganisaties

66. Zie bijvoorbeeld voor Engeland E.J. Hobsbawm, *Industry and empire. The Pelican economic history of Britain*, vol. 3, Harmondsworth 1969, pp. 198-202. Tussen 1895 en 1920 was er nog één keer een opflikkering van de investeringsaktiviteit, waarbij onder meer tientallen kapitalistische ontginningsbedrijven werden opgericht in het zuidoosten van ons eigen land. B. de Hoogh, *De economische betekenis der ontginningen*, Rotterdam 1932, pp. 67-70. Vanaf de jaren '20 was het definitief afgelopen met de investeringen door niet-agrarische kapitaalbezitters.

67. Zie voor het gebied rond Soissons G. Postel-Vinay, op. cit., pp. 153-154, 179-182, 198-200.

68. Zie bijvoorbeeld voor de Nederlandse ontginningen B. de Hoogh, op. cit., pp. 67-75.

69. Zie bijvoorbeeld B. de Hoogh, op. cit., p. 68 (voor de grote ontginningsbedrijven in Nederland); F. Dovring, 'Land and labor enz.', p. 122 (voor de domeinhoven in Oost-Europa); P.W. Gates, op. cit., pp. 316-317 en D.B. Grigg, op. cit., p. 275 (voor de Amerikaanse bonanza-farms).

70. F. Dovring, 'Land and labor enz.', pp. 239-258. Overigens speelden bij deze beleidsombuiging ook andere motieven een rol, zoals het streven naar een goedkoop voedselpakket en de angst voor het socialisme. Dit laatste was ook belangrijk bij de oprichting van landbouwkoöperaties en van op gezinsbedrijven gerichte landbouworganisaties.

71. M. de Groot, *Organisatie en beweging in de nederlandse landbouw*, Wageningen, mimeo, 1982, pp. 13-15.

propageerden bij kleinere boeren een ontvankelijker houding tegenover vernieuwingen, namen het initiatief tot de oprichting van landbouwkoöperaties, en oefenden druk uit op de overheid om de ontwikkeling van gezinsbedrijven te bevorderen.

Wellicht moet ook in de verdere evolutie van de landbouw-rationalisatie een terugkoppelingseffekt worden gezien. Terwijl de rationalisatie in de industrie de investeringsdrempels – en daarmee de monopoliegraad van de ondernemingen – bleef verhogen, was dat in de landbouw nauwelijks het geval. Deze kleinschalige gerichtheid van de landbouwrationalisatie was ten dele gebaseerd op institutionele faktoren, zoals de oprichting van koöperaties, en de totstandkoming van een instrumentarium voor ruilverkavelingen. Hierbij was een terugwerking van de krisis van de kapitalistisch georganiseerde landbouw zeker aanwezig.[72] Gaat het te ver om ook bij de ontwikkeling van de landbouw*techniek* een dergelijk verband te veronderstellen? De afname van het aantal grote landbouwbedrijven beperkte de markt, en daarmee de ontwikkelingsimpulsen, voor een grootschalige technologie. Wellicht heeft ook dit ertoe bijgedragen dat de verdere technologische ontwikkeling de toegankelijkheid van de landbouw voor duizenden kleine zelfstandigen intakt heeft gelaten.[73, 74]

---

72. Zie bijvoorbeeld voor de totstandkoming van het ruilverkavelingsbeleid in Nederland, J.V. Witter en F. Heybroek, *De Heidemij: van ontginnen naar ontwikkelen*, Wageningen 1981, hoofdstuk 1.

73. Een voorbeeld: de stagnatie die rond 1900 optrad in de ontwikkeling van een grootschalige grondbewerkingstechnologie wordt meestal toegeschreven aan technische voordelen van de trekker met ontploffingsmotor boven de stoomlokomobiel. De werkelijkheid lijkt echter komplexer. Op de eerste plaats heeft er na de jaren 1860, ondanks aanwezige technische mogelijkheden, geen fundamentele verbetering van de stoomploeg meer plaatsgevonden. H. Bonnet, *Saga of the steam plough*, London 1965, pp. 194-197. Dit kan heel goed veroorzaakt zijn door te zwakke prikkels vanuit de markt. Buiten Engeland en Oost-Duitsland verbreidde de stoomploeg zich in Europa slechts langzaam: het aantal zeer grote bedrijven, die deze machine als enige met voordeel konden toepassen, nam aan het einde van de 19de eeuw niet langer toe. Op de tweede plaats hadden de nadelen van de stoomlokomobiel ondervangen kunnen worden met elektrische trekkers. Buiten de Sovjet-Unie is dat echter niet gebeurd, omdat deze een nog grotere schaal nodig maakten dan de stoomlokomobiel zelf. F. Dovring, 'The transformation enz.', p. 64. De trekker met ontploffingsmotor tenslotte dankte zijn succes niet alleen aan technische voordelen, maar ook aan zijn veel grotere deelbaarheid, die hem bereikbaar maakte voor het kleinere boerenbedrijf. D Faucher, *Le paysan et la machine*, Paris 1954, pp. 88-89.

2.3 1930 – heden: het voortbestaan van agrarische gezinsbedrijven in onze tijd

Van de faktoren die rond 1900 tot een terreinwinst van agrarische gezinsbedrijven hadden geleid, zijn een aantal tot op heden werkzaam gebleven. Andere zijn daarentegen in betekenis verminderd. Zo is het tempo van nieuwe ontginningen in de wereld sterk achteruit gegaan.[75] En in de centrumekonomieën is het gebrek aan alternatieve bestaansmogelijkheden voor de boerenbevolking sterk verminderd. De afvloeiing van arbeidskrachten uit de landbouw is daar de laatste decennia sneller verlopen dan in vrijwel alle andere bedrijfstakken.

Het positieve effekt dat dit in principe zou kunnen hebben op de rentabiliteit van de landbouwproduktie, is echter teniet gedaan door een aantal nieuwe ontwikkelingen. Enkele daarvan, zoals de afname van de bevolkingsgroei en de toenemende verzadiging van de behoefte aan voedsel, komen voort uit ekonomische groeiprocessen in het algemeen. Hierbij voegen zich echter andere, die samenhangen met de specifieke struktuur van een ontwikkelde *kapitalistische* ekonomie, en de plaats die de landbouw daarin inneemt.

Planningssysteem en marktsysteem

Deze struktuur wordt om te beginnen bepaald door het uiteen groeien van de kapitalistische ekonomie in wat Galbraith[76] een *planningssysteem* en een *marktsysteem* genoemd heeft. Sinds de hiervoor behandelde periode heeft zich in de industrie een enorme koncentratie voorgedaan, aanvankelijk vooral in Amerika, maar na de oorlog ook in Europa. De industriële mammoetondernemingen die hieruit resulteerden zijn in staat om bij het

74. Aan de orde is hier het verband tussen rationalisatie en inkomensverdeling. In het algemene neoklassieke model kan rationalisatie wel de funktionele inkomensverdeling binnen de ekonomie als geheel beïnvloeden, maar geen blijvende inkomensverschillen tussen sektoren veroorzaken. Deze laatste worden immers door de volledige mobiliteit van produktiefaktoren gekorrigeerd. Dit verandert echter wanneer men ervan uitgaat dat een kapitalistische ekonomie een relatieve overbevolking in het leven roept. In dat geval kan een grote toegankelijkheid als gevolg van een kleinschalig gerichte rationalisatie een sektor tot verzamelplaats van een deel van die relatieve overbevolking maken. Als de kleinschalige richting van de rationalisatie op haar beurt veroorzaakt wordt door de ongunstige positie van die sektor binnen het ekonomische systeem, dan krijgt het zin om van 'afhankelijke rationalisatie' te spreken: een patroon van rationalisatie dat door gebrek aan ekonomische macht van de producenten zo wordt bepaald dat hun relatieve inkomenspositie slecht blijft of zelfs nog verder achteruit gaat.

75. D.B. Grigg, op. cit., tabellen 4 en 43.

76. J.K. Galbraith, *Economics and the public purpose*, Boston 1973.

nastreven van hun doeleinden tal van externe faktoren tot op zekere hoogte naar hun hand te zetten. Ze hebben invloed op de grondstoffenvoorziening, de prijzen, de konsument en de overheid, en zij kunnen de technologische ontwikkeling in belangrijke mate zelf sturen. Daarom heeft Galbraith dit deel van de ekonomie het 'planningssysteem' genoemd. In andere sektoren bleef het midden- en kleinbedrijf overheersen; in de landbouw werd, zoals zojuist is gebleken, het gezinsbedrijf zelfs algemener. Dit is het 'marktsysteem': de bedrijven in dit deel van de ekonomie blijven onderworpen aan schaarsteverhoudingen op de markt die zij individueel niet kunnen beïnvloeden.
Een vergelijkbare differentiatie is opgetreden binnen de agrarische sektor zelf. Terwijl de eigenlijke landbouw tot het kleinschalige marktsysteem bleef behoren, hebben de gezinsbedrijven in die landbouw steeds meer bewerkingsfasen overgelaten aan een uitdijende toeleverende en afnemende sektor die beide steeds meer kenmerken van het planningssysteem zijn gaan vertonen. Ook voor de uitoefening van een aantal aktiviteiten die voor de ontwikkeling van de landbouw in engere zin noodzakelijk waren schoot het gezinsbedrijf tekort. Om deze tekortkomingen op te vangen heeft zich een netwerk van instituties ontwikkeld, waarbij het initiatief deels is uitgegaan van de *agribusiness* (landbouwkundig onderzoek, voorlichting) en deels van de overheid (landbouwkundig onderzoek, voorlichting, ruilverkaveling, subsidieregelingen). De keerzijde hiervan was een steeds grotere funktionele afhankelijkheid van de kant van de agrarische gezinsbedrijven. *De facto* is het 'landbouwnetwerk' steeds meer de eigenlijke ondernemersfunktie in de landbouw gaan uitoefenen, in de Schumpeteriaanse zin van het regisseren van de vernieuwing van de bedrijfstak. Bij het uitoefenen van deze funktie kunnen de eigen doeleinden van de overheid en de agribusiness een belangrijke rol spelen.[77]
Ter kompletering van deze struktuurschets moet erop gewezen worden dat de landbouwinkomens overal afhankelijk zijn geworden van een beschermende landbouwinkomenspolitiek van de overheid. Ook in landen waar na de landbouwkrisis van de jaren 1880 de vrijhandel gehandhaafd bleef, is de overheid vanaf de jaren '30 hiertoe overgegaan.[78] De landbouwinkomens die uit het vrije marktmechanisme resulteerden dreigden toen zo laag te

77. Voor een uitwerking van het koncept van een landbouwnetwerk verwijs ik naar B. Benvenuti, 'General systems theory and entrepreneurial autonomy in farming: towards a new feudalism or towards democratic planning?, in: *Sociologia Ruralis*, vol. XV (1975), pp. 46-64.
78. M. Tracy, op. cit., part II.

worden, dat niet alleen voor een grote sociale onrust, maar zelfs voor een algehele stagnatie van de ontwikkeling van de landbouw gevreesd moest worden. Sindsdien zijn de maatregelen ter bescherming van de landbouwinkomens steeds verder uitgebouwd.[79]

Van belang is nu dat uit het hiervóór geschetste struktuurkomplex verschillende mechanismen voortkomen die ertoe leiden dat de rentabiliteit van de landbouw onder druk blijft staan.

Inflatie

Een eerste mechanisme wordt gevormd door de uit het planningssysteem voortkomende loon-prijsinflatie. De sociale struktuur en de hoge winsten binnen het planningssysteem hebben daar het ontstaan van sterke vakbonden bevorderd. De hoge kosten van stakingen bij een kapitaalintensieve produktie maken dat grote ondernemingen er veelal de voorkeur aan geven de looneisen van die vakbonden in te willigen, en de gestegen loonkosten door te berekenen in de prijzen. Als gevolg daarvan worden de boeren gekonfronteerd met een voortgaande kostenverhoging van zowel de bedrijfs- als de levensbenodigdheden die zij van het planningssysteem betrekken.[80] De boeren missen echter de marktmacht om deze kostenverhogingen op hun beurt door te berekenen in de landbouwprijzen. Door de atomistische bedrijfsstruktuur in de landbouw blijft de prijsvorming van landbouwprodukten afhankelijk van schaarsteverhoudingen op de markt die zij individueel niet kunnen beïnvloeden.

De ontwikkeling van die schaarsteverhoudingen sluit op haar beurt een 'spontane' kompensatie van de gestegen kosten uit. Zowel de vraag naar als het aanbod van landbouwprodukten wordt door de hiervóór beschreven struktuur op een voor de prijsvorming ongunstige manier beïnvloed. De natuurlijke faktoren die de toename van de vraag beperkt houden, worden versterkt doordat het planningssysteem met zijn veel grotere mogelijkheden voor reklame en produktontwikkeling een deel van de potentiële vraag naar landbouwprodukten wegzuigt.[81] Dit geldt ook voor de levensmiddelenindustrie, die wel de vraag naar haar eigen prestaties probeert te vergroten (verder verwerkte produkten, 'ingebouwde

79. M. Tracy, op. cit., part III.
80. J.K. Galbraith, op. cit., pp. 186-188. Zie ook Ch. Levinson, *Capital, inflation and the multinationals*, London 1971.
81. Ekonomen die denken dat de dalende inkomenselasticiteit van de vraag naar landbouwprodukten louter voortkomt uit de beperkte kapaciteit van de menselijke maag, vergeten dat daardoor wel de kwantiteit, maar niet de kwaliteit van de voedselkonsumptie beperkt wordt.

diensten' en dergelijke), maar veel minder de vraag naar landbouwprodukten zelf.

Technologische tredmolen

Het aanbod op zijn beurt wordt opgestuwd door de wijze waarop de technologische ontwikkeling in de landbouw tot stand komt. Het landbouwnetwerk ontwikkelt en propageert in snel tempo kostprijsverlagende technische vernieuwingen. Doordat de boeren wat dit betreft van anderen afhankelijk zijn, kunnen ze deze vernieuwingen niet in een andere richting sturen, noch de introduktie ervan uitstellen, of de invoering ervan op de een of andere manier monopoliseren.[82] Voorzover het invoeren van vernieuwingen investeringen nodig maakt, staat het prijsrisiko dat niet langer in de weg, want het landbouwbeleid heeft de prijsfluktuaties goeddeels weggenomen. Gegeven dit alles bevordert de positie van boeren als prijsnemers een snelle invoering van de door het landbouwnetwerk ontwikkelde vernieuwingen, omdat kostprijsverlaging voor hen individueel de enige manier is om hun inkomens te verbeteren. Het gekombineerde effekt van deze individuele reakties is echter een voortgaande expansie van de produktie. Als gevolg hiervan konden de eerder genoemde faktoren waardoor de landbouwinkomens onder druk kwamen te staan niet door een aanpassing van het aanbod gekompenseerd worden. De boeren zitten, zoals Cochrane[83] het uitdrukt, gevangen in een 'technologische tredmolen': om hun inkomens op peil te houden zijn ze individueel gedwongen voortdurend vernieuwingen in te voeren, maar die vernieuwingen dragen er alleen maar toe bij dat de relatief lage beloning in de landbouw als geheel blijft voortbestaan.

Het landbouwbeleid

Omdat de boeren er op de vrije markt en door rationalisatie van hun eigen bedrijven niet in slagen een kompensatie voor hun gestegen kosten te krijgen, proberen zij die kompensatie te bereiken via het landbouwinkomensbeleid, door druk uit te oefenen op de overheid. In het politieke krachtenveld dat het overheidsbeleid bepaalt overheersen echter de krachten die belang hebben bij lage voedselprijzen en een goedkoop landbouwbeleid. Het landbouwinkomensbeleid zorgt dan ook slechts voor een gedeeltelijke kompensatie van de gestegen kosten.[84, 85]

82. Th.W. Schultz, *Agriculture in an unstable society*, New York/London 1945, pp. 75-76.
83. W.W. Cochrane, *Farmprices – myth and reality*, Minneapolis 1959. Van dezelfde auteur, *The city man's guide to the farm problem*, Minneapolis 1966.

De neoklassieke landbouwekonomie en de 'immobiliteit van agrarische arbeid'

Hoe verhoudt het hiervóór gestelde zich nu tot de opvattingen van hedendaagse neoklassieke landbouwekonomen? Ik heb gewezen op een aantal voor de inkomensvorming in de landbouw nadelige faktoren op het niveau van de prijsvorming van niet-agrarische produkten, de vraag naar en het aanbod van agrarische produkten, en het landbouwbeleid. Ook neoklassiek geïnspireerde landbouwekonomen hebben op deze niveaus werkzame faktoren aangegeven waardoor de landbouwinkomens tendentieel onder druk komen te staan. Zij hebben daarbij overigens uitsluitend oog gehad voor faktoren die voortkomen uit ekonomische groeiprocessen in het algemeen, los van de specifieke struktuur van het ekonomische systeem.[86]

De *primaire* oorzaak is door deze ekonomen echter gezocht op een ander niveau, namelijk dat van het aanbod van agrarische arbeid. In het licht van het voorafgaande historische overzicht lijkt dat vreemd: kongestie van arbeid was belangrijk in de eerste periode toen de landbouwproduktie juist zeer lonend was; in onze tijd is de landbouw daarentegen één van de sektoren met de snelste arbeidsuitstoot geworden. Deze behandeling vloeit echter voort uit het neoklassieke a-priori dat de faktormobiliteit het beloningsevenwicht tussen sektoren dient te handhaven ongeacht de omvang van de krachten die dat evenwicht dreigen te verstoren. Binnen die optiek

---

84. Illustratief is in dit verband de gang van zaken rond de 'objektieve methode' waarmee de norm voor de jaarlijkse aanpassingen binnen het EG-landbouwprijsbeleid wordt vastgesteld. Daarbij wordt uitgegaan van het stijgingspercentage van de produktiekosten en de kosten van het levensonderhoud in de landbouw. Van dit percentage wordt echter meteen al een deel (meestal 1,5%) afgetrokken. De feitelijke prijsaanpassingen blijven op hun beurt achter bij wat met deze methode berekend wordt. Voor wat betreft de melkveehouderij is het systeem vanaf 1977 verder ondergraven door de instelling van een zogenaamde 'medeverantwoordelijksheffing'.

85. Om de depressie te bestrijden nemen regeringen momenteel hun toevlucht tot kredietbeperking, loonmatiging en bezuiniging op overheidsuitgaven. Ook deze konjunkturele maatregelen werken naar verhouding sterk in het nadeel van de landbouw. De landbouwprijzen zijn zelf sterk van overheidsuitgaven afhankelijk geworden. De lonen zijn voor agrarische gezinsbedrijven, die zelf nauwelijks lonen betalen, eerder een vraag- dan een kostenfaktor. En in verhouding tot hun omzet hebben boeren meer schulden dan grote ondernemingen. Zij worden daarom door een verhoging van de rentestand sterker getroffen.

86. Met name Schultz heeft in het patroon waarmee de vraag naar en het aanbod van landbouwprodukten expanderen 'sekulaire trends' onderscheiden, welke samenhangen met algemene groeifenomenen als de afname van de bevolkingsgroei, de daling van de inkomenselasticiteit van de vraag naar landbouwprodukten en de technologische ontwikkeling. Th. W. Schultz, op. cit. M. i. is dit een te beperkte optiek, die voortkomt uit onvermogen om het kapitalisme te zien als een historisch-specifieke maatschappijstruktuur.

wordt een subnormale faktorbeloning automatisch aan een 'tekortschietende mobiliteit' geweten.

Op zoek naar 'immobiliteitsfaktoren' die de lage landbouwinkomens kunnen verklaren hebben landbouwekonomen om te beginnen gewezen op het selektieve karakter van de beroepsmobiliteit. Daardoor werken er in de landbouw naar verhouding veel ouderen en mensen met weinig opleiding.[87] Wanneer de ekonomische groei of konjunkturele ontwikkelingen een imkrimping van het arbeidsvolume in de landbouw 'noodzakelijk maken', komen deze mensen in een fuiksituatie terecht. Een additionele verklaring is door sommigen gezocht in 'verkeerde loopbaanbeslissingen'.[88] Dit zijn beslissingen om boer te worden of boer te blijven waarbij de betrokkenen hun toekomstige inkomensmogelijkheden in de landbouw overschatten. Ook hierdoor kunnen mensen in een fuik terecht komen, want als men eenmaal boer is geworden maken subjektieve en objektieve faktoren het moeilijker om elders nog aan de slag te komen; en dit des te sterker naarmate men langer in de landbouw werkzaam is geweest.[89]
Met deze verklaringen kan ik in zoverre instemmen, dat mensen die in zo'n fuiksituatie verkeren nog weerlozer zijn dan anderen tegen de eerder geanalyseerde krachten die de landbouwinkomens onder druk zetten. Daarmee worden die krachten zelf echter niet minder oorzaak van de lage landbouwinkomens. Ook zijn het niet alleen de inkomens van boeren die in zo'n fuik zitten die onder druk staan; de rentabiliteit van moderne landbouwbedrijven is eveneens laag en vaak zelfs negatief. Daarbij gaat het opnieuw om faktoren die samenhangen met de struktuur van onze ekonomie. De voorstelling dat het bij verkeerde loopbaanbeslissingen om autonome belissingen van individuen zou gaan, is onjuist. Deze beslissingen worden in de landbouw in belangrijke mate door het ekonomische systeem geïnduceerd.
Een eerste mechanisme waardoor dat gebeurt, ontstaat uit de wisselwerking tussen de tweeledige struktuur en de konjunkturele instabiliteit van de moderne kapitalistische ekonomie. Het planningssysteem vertoont een rigide reaktie op een teruglopende konjunktuur. De prijzen en de lonen gaan er niet of slechts weinig omlaag. In plaats daarvan wordt het aanbod aangepast aan de

87. Zie ook §2.2 en noot 60.
88. Een voorbeeld: B.B. Perkins, 'Farm income and labour mobility', in: *American journal of farm economics*, vol. 55 (1973), pp. 915-916.
89. Zie bijvoorbeeld R. Brüse, *Mobilität der landwirtschaftlichen Bevölkerung. Eine Analyse der Abwanderung und Statuszuweisung in der Bundesrepublik Deutschland*, Bonn 1977, pp. 283-284, 292.

afgenomen vraag. Het gevolg daarvan is een massale werkloosheid. De landbouw reageert heel anders op een depressie. De inkomens zullen er sterk dalen, maar boeren zullen zichzelf en hun gezinsleden niet ontslaan.[90] De massale werkloosheid in andere sektoren zal de afvloeiing van jongeren uit de landbouw bemoeilijken en zelfs de toetreding bevorderen van jongeren die anders niet toegetreden zouden zijn.[91]
Een tweede mechanisme waardoor 'verkeerde loopbaanbeslissingen' geïnduceerd worden, gaat uit van het eerder genoemde landbouwnetwerk. Door een gebrek aan eigen overzicht over de ontwikkeling van de markt, zijn boeren bij hun beslissingen steeds meer genoodzaakt om op de adviezen van het landbouwnetwerk af te gaan. Soms worden ze daartoe vrijwel gedwongen, want het netwerk is steeds meer in staat om boeren met stringente voorwaarden tegemoet te treden.[92] Dit landbouwnetwerk is zoals gezegd de facto bezig de ondernemersfunktie in de landbouw over te nemen. De daaraan verbonden risiko's worden echter afgewenteld op de boeren, wat mogelijk is doordat deze rechtens de ondernemer blijven. Veel direktieven van dit netwerk hebben tot gevolg dat mensen toetreden tot de landbouw, of zich door investeringen verder aan de landbouw binden, terwijl daar achteraf gezien te weinig inkomensmogelijkheden voor hen blijken te zijn. Daar de boer rechtens de 'ondernemer' blijft, wordt echter achteraf gesproken over 'verkeerde loopbaanbeslissingen' van de boeren zelf.[93]

Landbouwekonomen hebben de verklaring voor de lage landbouwinkomens ook gezocht in de bereidheid van boeren om vanwege hun voorkeur voor zelfstandigheid genoegen te nemen met een lagere beloning voor hun arbeid en vermogen dan de officiële marktprijs. Deze faktor werkt los van het eerder genoemde fuikmechanisme: jonge mensen zijn reeds bij hun toetreding tot de landbouw bereid een lage beloning te accepteren. Dit is de faktor waarop De Hoogh zijn ekonomische superioriteit van het

90. J.K. Galbraith, op. cit., pp. 180-183. Zie ook Th.W. Schultz, op. cit., pp. 98-101, 129-130.
91. Dit blijkt duidelijk uit de recente ontwikkeling in ons land van het percentage agrarische bedrijfshoofden van 50 jaar en ouder met hoofdberoep in de land- of tuinbouw die een opvolger hebben. In 1968 was dit opvolgingspercentage 48, in 1972 40, in 1976 37 en in 1980 36 (berekend op basis van LEI, CBS, *Landbouwcijfers 1981*, 's-Gravenhage 1981, tabel 27-a). De snelle daling van het opvolgingspercentage tijdens de hoogkonjunktuur is dus tijdens de depressie praktisch tot stilstand gekomen.
92. Een voorbeeld is de invoering van het 'tankmelken', waarbij boeren door kortingen op het melkgeld en stopzetting van het ophalen van melk in bussen genoodzaakt werden op een koeltank over te schakelen.
93. B. Benvenuti, op. cit., pp. 50-51.

agrarische gezinsbedrijf fundeerde.[94]
Nu is de konstatering dat boeren iets over hebben voor hun zelfstandigheid op zich niet onjuist. Niet anders dan de meeste mensen hebben boeren een voorkeur voor arbeid die zij zelf nog enigszins kunnen bepalen.[95] Daaraan kan men echter nog geen verklaring voor het lage beloningspeil in de landbouw ontlenen. We zijn hier weer terug op het uitgangspunt van de redenering: wanneer deze faktor doorslaggevend was zou ze ook vroeger tot een lage rentabiliteit van de agrarische produktie hebben geleid, hetgeen, zoals we zagen, niet het geval was. Ook in onze tijd zijn er tal van beroepen die een immateriële bevrediging geven zonder dat daar de prijs van een lagere geldelijke beloning voor betaald moet worden. Er is dus alle aanleiding om, zoals in het begin van deze paragraaf is gedaan, de aandacht te blijven richten op de omstandigheden die maken dat immateriële bevrediging in het ene geval duur betaald moet worden en in het andere niet.
Resumerend kan nu worden gesteld dat een kombinatie van faktoren de rentabiliteit van de landbouwproduktie ook in de meer recente periode laag heeft gehouden. Hierbij waren algemene groeifenomenen als de afname van de bevolkingsgroei en de toenemende verzadiging van de behoefte aan voedsel, maar ook faktoren die samenhangen met de specifieke struktuur van een ontwikkelde kapitalistische ekonomie: inflatie, de geringe macht van landbouwproducenten over de vraag, de technologische tredmolen, het selektieve karakter van de beroepsmobiliteit en struktureel bepaalde verkeerde loopbaanbeslissingen. Als gevolg hiervan bleef de landbouw onaantrekkelijk voor kapitaalkrachtige investeerders en kon de veralgemenisering van het gezinsbedrijf verder doorzetten. Toen de toegenomen industriële konkurrentie op de rurale arbeidsmarkt zorgde voor een verdere nivellering van agrarische en niet-agrarische lonen, zagen ook de hereboeren zich gedwongen hun bedrijven tot gezinsbedrijven om te vormen.[96] Toen de

94. Zie par. 1.
95. Overigens moet worden bedacht dat de gehechtheid van boeren aan hun bedrijf wordt versterkt door de noodzaak zelf handenarbeid te verrichten, een ambachtelijk vakmanschap te ontwikkelen en persoonlijke offers te brengen om hun bedrijf draaiende te houden, omstandigheden die weer het produkt zijn van de maatschappelijke krachten die tot de veralgemenisering van het agrarische gezinsbedrijf hebben geleid. De voorkeur voor het boerenberoep komt tot stand binnen een socialisatie in de aldus gekonditioneerde boerenkultuur, die boerenzoons ondergaan vóór zij volwassen worden. Een en ander staat op gespannen voet met het idee van individuele autonomie waarmee de voorkeur voor het boerenberoep veelal wordt benaderd.
96. Zo is het aantal mannelijke arbeiders en employees per mannelijk bedrijfshoofd in de land- en tuinbouw van de provincie Groningen volgens volkstellingsgegevens teruggelopen van 1,88 in 1947 tot 0,57 in 1972. Berekend op basis van LEI, CBS, *Landbouwcijfers 1976*, 's-Gravenhage 1976, tabel 31-a; *Landbouwcijfers 1981*, 's-Gravenhage 1981, tabel 31-a.

motorisatie in de landbouw haar intree deed hebben zij deze gebruikt om de loonarbeid op hun bedrijven te elimineren. De lage landbouwprijzen maakte normale lonen onbetaalbaar. Hierdoor waren, enkele uitzonderingen daargelaten, de laatste kapitalistische bedrijven uit de landbouw verdwenen.
De lage rentabiliteit van de landbouwproduktie verklaart ook waarom de technologische ontwikkeling in de landbouw, niettegenstaande het verdwijnen van tal van kleinere bedrijven, het kader van het gezinsbedrijf niet overschreden heeft. Het gezinsbedrijf blijft de vorm waarin de landbouwproduktie georganiseerd is, zelfs als dat in andere opzichten tot suboptimale situaties leidt. Zo heeft de vertikale koördinatie in de landbouw niet plaatsgevonden in de vorm van eigendomsintegratie, maar in de meer gebrekkige vorm van koördinatie door middel van kontrakten en statutaire bepalingen van koöperaties. De formele zelfstandigheid van de boeren dient gehandhaafd te blijven, omdat niemand anders de risiko's en de lage inkomens in de landbouw wil dragen.

3 Konklusies

De evolutie van de agrarische produktiestruktuur kan niet worden verklaard uit specifieke – laat staan natuurlijke – eigenschappen van de landbouw op zich, maar moet verklaard worden uit de wisselwerking tussen die eigenschappen en historische struktuur- en ontwikkelingskenmerken van de industrieel-kapitalistische maatschappij. Dat is de kern van de interpretatie die hierboven naar voren is gebracht.
Wat betekent het voorgaande nu voor de aktuele landbouwproblematiek?
Om te beginnen betekent het dat het agrarische gezinsbedrijf waarschijnlijk niet snel verdrongen zal worden door kapitalistische bedrijfsvormen – althans niet over de brede linie.[97] Het agrarische gezinsbedrijf bezit een sterke weerstand, welke gebaseerd is op de onderbetaling van de arbeid van boerengezinnen.
Die onderbetaling op haar beurt hangt op een veel fundamentelere manier samen met de struktuur en dynamiek van ons ekonomische systeem dan in het algemeen wordt gedacht. Ze is niet simpelweg het gevolg van een oppervlakkige verstoring van het vrije markt-

97. Uitzonderingen zijn terug te voeren op een voor de landbouw meer dan gemiddelde beheersbaarheid van het produktieproces, of op een situatierente gebaseerd op geografische ligging, marktapparaat of de mogelijkheid abnormaal goedkope arbeid (buitenlanders, al dan niet illegaal) aan te wenden. De kapitalistische tendenzen binnen de glastuinbouw van het Westland en de Kring bijvoorbeeld zijn te verklaren uit een kombinatie van deze faktoren.

mechanisme, zoals vaak wordt aangenomen in liberale en konservatieve kringen. Evenmin is ze simpelweg het gevolg van het landbouwbeleid van de overheid of van uitbuiting door de agribusiness – een opvatting die in progressieve kringen nogal eens opgeld doet.
Dat de levensvatbaarheid van het agrarische kleinbedrijf in de huidige situatie gebaseerd is op onderbetaling, wil niet zeggen dat een perspektief op een rechtvaardiger beloning het verdwijnen van deze bedrijfsvorm in het vooruitzicht moet stellen. Dezelfde omvattende maatschappij-ontwikkeling die de agrarische bevolking in de positie van kleine zelfstandigen heeft geplaatst, heeft bij haar ook een kultuur tot ontwikkeling doen komen waarin het zelfstandige kleinbedrijf een centrale waarde is. Elk perspektief dat mede gedragen wil worden door de boerenbevolking zelf, zal het voortbestaan van deze bedrijfsvorm voorop moeten stellen.[98] Ook vanuit algemeen maatschappelijk oogpunt is daar weinig tegen in te brengen. De relatieve toename van het nationale inkomen die door een veel grootschaliger organisatie van de landbouw bereikt zou kunnen worden is tegenwoordig zo gering, dat dit het niet waard lijkt om belangrijke aspiraties van de boerenbevolking aan op te offeren.[99]

Uit de hiervoor gepresenteerde analyse kan voorts worden afgeleid dat opheffing van de onderbetaling van agrarische arbeid met kontinuïteit van het agrarische kleinbedrijf alleen kan worden bereikt door een drastische ingreep in het vrije marktmechanisme. Dit zal een verdergaande inperking van de zelfstandigheid van de individuele boer tot gevolg hebben. Of opheffing van onderbetaling deze prijs waard is, is iets dat alleen de boerenbevolking zelf kan uitmaken. Dat de onderbetaling met minder ingrijpende maatregelen kan worden opgeheven – zoals door landbouwvoormannen en politici nogal eens wordt gesuggereerd – is echter een illusie. Maatregelen, die gebaseerd zijn op het eerder genoemde idee dat de onderbetaling van agrarische arbeid voortkomt uit een

98. Ik spreek hier met opzet over 'kleinbedrijf' en niet over 'gezinsbedrijf', omdat het huidige gezinsbedrijf belangrijke nadelen heeft voor de betrokkenen. De vrouwen nemen er een ondergeschikte positie in. Voor de mannen is het werk op het moderne 'eenmansbedrijf' (in feite een romp-gezinsbedrijf; de term verhult de niet-huishoudelijke arbeid van de boerinnen) te solitair en ze zijn te sterk aan het bedrijf gebonden. Het valt echter buiten het kader van dit artikel om in te gaan op de veranderingen die wat dit betreft noodzakelijk zijn.
99. In een ontwikkeld land als Nederland maakt de toegevoegde waarde in de landbouw nog maar 4% uit van het nationaal inkomen. Ook als de produktiviteit in de landbouw met 10% zou stijgen, zou het nationale inkomen nog slechts met 0,4% toenemen.

oppervlakkige verstoring van het vrije marktmechanisme, dragen er in werkelijkheid alleen maar toe bij die onderbetaling te kontinueren of zelfs te verergeren.[100]
Het enige middel om de onderbetaling van agrarische arbeid op te heffen, is een meer beschermende marktordening door de overheid. Deze zal moeten omvatten: een omvangrijke inkomensoverdracht naar en -herverdeling binnen de agrarische sektor; distributie van produktierechten om overaanbod te voorkomen; en een stringente beheersing van de grondmarkt om te voorkomen dat het overgedragen inkomen weer wegvloeit via de grondprijs.[101]
Of zo'n meer beschermende marktordening er komt is echter niet op de eerste plaats afhankelijk van een verdere technische uitwerking van dit beleid. Het is een probleem van de politieke wil en de politieke macht om een aanzienlijke herverdeling van inkomen ten gunste van de landbouw te bewerkstelligen. De huidige landbouwpolitiek is de resultante van een politiek krachtenveld waarin krachten die belang hebben bij lage landbouwprijzen overheersen. Een opvoering van het niveau van bescherming van boereninkomens is afhankelijk van de vorming van tegenmacht. De politieke richtingskeuze, de interne mobilisatie en de bondgenotenpolitiek van boerenbewegingen zijn daarbij een belangrijke faktor.

100. Rond 1970 werden de lage landbouwinkomens door beleidsmensen veelal verklaard uit een achterstand van boeren bij de rationalisatie of een korrigeerbaar mobiliteitstekort van de agrarische arbeid. De maatregelen die genomen zijn om de afvloeiing van arbeid en de rationalisatie te bevorderen, hebben echter alleen maar geleid tot een vergroting van het aanbodsoverschot van landbouwprodukten. De grond van boeren die, gestimuleerd door afvloeiingspremies, uit de landbouw vertrokken verschoof naar andere boeren die deze grond, mede gestimuleerd door ontwikkelingspremies, nog intensiever gingen gebruiken. Onder invloed van de overschotten en de ekonomische krisis kwam er in de loop van de jaren '70 binnen het beleid minder nadruk op dit soort maatregelen te liggen. In plaats daarvan gingen sommige landbouwvoormannen vragen om een 'middenbedrijvenbeleid'. Zonder inkomensgaranties voor de toekomst betekent zo'n beleid echter alleen maar dat de funktie van de landbouw als reservoir van verborgen werkloosheid, die door de krisisomstandigheden so-wie-so sterker naar voren komt, nog eens extra wordt geaccentueerd. Het langetermijngevolg daarvan zal een nog sterkere intensivering, opstuwing van het aanbod en neerwaartse druk op de landbouwprijzen zijn.
101. Wanneer de inkomensoverdracht tot stand gebracht wordt via de landbouwprijzen, zal dit pakket uitgebreid moeten worden met maatregelen om kapitalistische bedrijven uit de landbouw te weren. Wanneer de prijzen lonend zijn wordt de landbouw ook voor kapitalistische bedrijven aantrekkelijk, en hun beperkte technische en ekonomische voordelen zullen genoeg zijn om het gezinsbedrijf te verdringen.